

בעקבות פרשת עמנואל: משפט, תרבות וחיי יום-יום

המרחב הציבורי בישראל המה בקיץ תש"ע סביב מה שנודע בשם "פרשת עמנואל": שורת החלטות של בית המשפט העליון, שנקבע בהן שבית הספר החרדי לבנות "בית יעקב" ביישוב עמנואל שבשומרון הפריד באורח מפלה ושלא כדין בין תלמידות ממוצא אשכנזי לבין תלמידות ממוצא ספרדי.¹ ניתנו הוראות להפסקת האפליה, והורים של תלמידות המגמה החסידית בבית הספר שסירבו לקיים את הוראות בית המשפט, נקנסו ונשלחו למאסר.² הפרשה עוררה באחת, ובאופן דרמטי, רבות ממלחמות התרבות הלופתות את החיים הציבוריים בישראל זה עשורים: שלטון החוק ואקטיביזם שיפוטי; דת ומדינה; יחסי החרדים ובית המשפט העליון; השטע העדתי; פלורליזם משפטי והאתגר הרב-תרבותי; הזכות לחינוך מגזרי ועקרון השוויון; היררכיות תרבותיות וגזענות; פוליטיקה ומנהיגות בקהילות דתיות; חרדיות אשכנזית וחרדיות מזרחית. עם יציאת בית הספר לחופשת הקיץ באותה שנה, ההמולה הציבורית שככה: הושגה פשרת אד-הוק לימי הלימודים הנותרים, כל המעורבים התחייבו לציית להוראות בית המשפט, ההורים שוחררו מבית הסוהר (כי באין לימודים, חדלה גם הפרת הצו השיפוטי)³ ולשנת הלימודים תשע"א כבר התארגנו הורי המגמה החסידית ומוריה במסגרת בית ספר חדש – "מוסד פטור" הנהנה מאישור המדינה אך אינו נסמך על תקציבה. מוסד זה החל לפעול לצד בית הספר "בית יעקב",⁴ ולמעשה בתנאים דומים לאלו שהתקיימו לפני ההליך המשפטי. עמנואל שבה אפוא אל שגרת ימיה, ממחישה באורחותיה את הפער שבין המשפט לבין החיים שהוא מסדיר. אך הסוגיות שנחשפו בסערה שחוללה פרשת עמנואל עודן נוכחות ותובעות עיון וביקורת. חודשים ספורים אחרי התרחשות האירועים האלה, התקיים באוניברסיטת בראילן כינוס שבו החלו המשתתפים – חוקרות וחוקרים מדיסציפלינות מגוונות וממוסדות שונים – בשיחה על אודות המשמעויות המוסריות, המשפטיות, הפוליטיות, החברתיות והתרבותיות של פרשת עמנואל.⁵ הכרך הזה הוא המשכה של אותה שיחה, שטרם גוועה ואף נמשכת על במות נוספות.

- 1 בג"ץ 1067/08 עמותת "נוער כהלכה" נ' משרד החינוך (לא פורסם, 6.8.2009). (להלן: עניין נוער כהלכה).
- 2 עניין נוער כהלכה (לא פורסם, 17.5.2010); עניין נוער כהלכה (לא פורסם, 15.6.2010).
- 3 עניין נוער כהלכה (לא פורסם, 27.6.2010).
- 4 עניין נוער כהלכה (לא פורסם, 14.9.2010).
- 5 כינוס "בין קודש לחוק: בעקבות פרשת בית הספר בעמנואל", אוניברסיטת בראילן, כ"ג בחשוון תשע"א, 31 באוקטובר 2010. הכינוס התקיים בתמיכת הפקולטה למשפטים, המחלקה לסוציולוגיה

חלק מן המאמרים הכלולים בו הם פיתוחים של הרצאות שניתנו באותו כינוס, אחרים הם תוספות מאוחרות. כדרכם של פרסומים מסוג זה, חלף זמן מה בין ההתרחשויות לבין היציאה לאור של המאמרים כאן. אך בתקופה זו התאפשר לחלק מן הכותבים לפחות ליהנות מיתרונות המרחק והפרספקטיבה. הכרך מבטא אפוא סינתזה של נקודות מבט מימי הפרשה עם כאלה שנכתבו לאחר ששקע אבק הסערה.

אפשר לאפיין שלושה צירי ניתוח עיקריים שעשרת המאמרים הכלולים בכרך זה עוסקים בהם. ציר **אחד** נצמד לרגע המוסדי שעורר את הפרשה והוביל לרגעים הדרמטיים במהלכה – ההליך המשפטי שהתנהל בפני בית המשפט העליון. אין ספק, פרשת עמנואל איננה פרשה משפטית ביסודה. שורשיה בפרקטיקות תרבותיות, אמוניות ומעמדיות, בתנאי רקע מוסדיים, כלכליים ודיסקורסיביים, בכוחות הפוליטיקה הקהילתית והלאומית. אכן, אין פלא שכשביית המשפט כבר נקרא למלא תפקיד בפרשה, הוא התקשה הן לנסח באופן בהיר את תוכנה המדויק של האי-חוקיות שאיתו, והן לכפות את תיקונה של אותה אי-חוקיות. אף על פי כן, כְּרִבּוּת מהמחלוקות המפלגות את הציבור בישראל, הרגע שבו נקרא בית המשפט לפסוק בעניין היה לרגע מכונן – הן בתחום ההפרדה הקהילתית בחינוך בישראל והן במישור היחסים המתוחים תמיד בין מערכת המשפט האזרחית לבין הקהילה החרדית בישראל ומנהיגיה. ההליך המשפטי בפרשת עמנואל כלל הערכה שיפוטית חריגה של תוכני החינוך הקהילתי החרדי, הוא עורר אזכורים חוזרים לפרשת *Brown vs. Board of Education* ההיסטורית מארה"ב, והוביל לרגע יחיד במינו בהיסטוריה של בג"ץ: מאסר קבוצה גדולה של אנשים שלא היו בעלי דין בהליך המקורי ושביקשו לסכל את תוצאות הפסיקה, גם אם לא להפך אותה, וזאת בגין ביזיון בית המשפט.

מאמרו של **עמיחי כהן** מציע עיון ביקורתי במהלכו של בית המשפט העליון בפרשת עמנואל ובחלופות שעמדו לפניו מרגע שנדרש לפסוק בעתירת "נוער כהלכה". כהן משתמש בתובנות מתורת הבחירה הציבורית כדי להצביע על כשירותיו המוסדיות הייחודיות של בית המשפט במערכת דמוקרטית-קואליציונית, שעשויות להצדיק פעלתנות בעתירות שעניינן הציבור החרדי, אך להקשות עליו להתערב במקרים אחרים, בכלל זה פרשת עמנואל. מאמרו של **בנימין שמואלי** בוחן מסלול משפטי חלופי להתמודדות עם העוולות שנגרמו, על פי הטענה, בעקבות ההפרדה בין התלמידות בבית הספר "בית יעקב". חֵלֶף מסלול הציווי שנקטו העותרים, ושאימץ בית המשפט, בפרשת עמנואל, שמואלי מברר את היתכנותה של עילת תביעה בנזיקין לַבְּנוֹת שנדחו מן המגמה החסידית, את ההצדקות האפשריות לה ואת גבולות הפיצוי שהיא עשויה לאפשר. מאמרו של **אביעד הכהן** (שגם מילא תפקיד בפרשת עמנואל – הוא היה בא כוחם של העותרים לבג"ץ) עוסק בתופעה של פניית חברים בקהילה החרדית לערכאות משפטיות

ולאנתרופולוגיה, אייסף – הקרן הבינלאומית לחינוך, ובשיתוף מרכז רקמן לקידום מעמד האישה ומערך הקליניקות המשפטיות.

אזרחיות בישראל. באחד המובנים שלה, עתירת "נוער כהלכה" סימנה סטייה ממוסכמה קהילתית שיש לה גיבוי הלכתי – שלילת פנייה של חרדים לבתי משפט ישראליים. עם זאת, הכהן מראה שהמציאות מורכבת יותר, ושמקרה עמנואל היה רק תחנה בתהליך מורכב וממושך של חשיפה חרדית לליטיגציה אזרחית.

ציר שני של מאמרים יוצא מבית המשפט וחוזר אל הזירות ואל הקהילות שהניעו את פרשת עמנואל ושהושפעו ממנה. פרשת עמנואל הציבה על הבמה האזרחית הפומבית – אולם בית המשפט ובעקבותיו רחובות הערים וכתורות העיתונים – רבות מן הסתירות הפנימיות, המתחים והעימותים שמאפיינים את החיים החרדיים בישראל של תחילת המאה העשרים ואחת. אף שעתירת "נוער כהלכה" הוגשה נגד משרד החינוך, הרי שהצדדים הנצים (ושולחיהם ותומכיהם) היו בעיקרם חברים בקהילה החולקת אתוס תרבותי משותף של אדיקות יהודית דתית בתנאים של אתגרי המודרנה הישראלית. בה בעת הסכסוך הפנים-קהילתי הזה שיקף גם רבים מן המתחים המעסיקים את הציבור הישראלי בכלל: יחסי אשכנזים וספרדים, חרדים וחילוניים, מרכז ופריפריה, ציבור ומנהיגות. פרשת עמנואל תבעה מבעלי העניין השונים בה לתווך בין זהויות ולעתים אף לבחור נאמנויות. דרכה הזדמן לציבור הכללי להיחשף לעצמת המתחים בקהילה החרדית בישראל ולמורכבויותיה.

מאמרו של **שלמה גוזמן כרמלי** חוקר את פיתוחה של ההפגנה בתור כלי מרכזי של פועלות פוליטית בקרב קהילות חרדיות בישראל, שבא לידי שימוש גם בפרשת עמנואל. על יסוד מחקר אתנוגרפי של התחום, הוא מאפיין את ההפגנה כ"ביצוע תרבותי" – פעולה מופעית אשר מבטאת מסרים כלפי חוץ, אך בעת ובעונה אחת גם מכוננת זהות קהילתית כלפי פנים. מאמרם של **אבי שושנה ויונה גינזברג** מספק עיון אתנוגרפי בעמנואל עצמה. שושנה וגינזברג קיימו שורה של תצפיות וראיונות בעמנואל ומצאו בה קהילה מגוונת ומסבירת פנים, ובה בעת ענייה, מסוכסכת ודחויה. הם מאפיינים את המקום כהטרוטופיה – אתר של אחרות ונסתרות, שמצליח להכיל גם מחאה והתנגדות. מאמרם של **הנרייט דהאן קלב ואחיקם פרבר צוראל** מתמקד בחוויית היחיד או היחידה כפי שהיא ניבטת מפרשת עמנואל. הם מבקשים להמשיג את ההתנסות של מי שיוצא נגד העדה כדי להיאבק על ערכיה, ומתמקדים לשם כך בדמות מוחשית ובדמות ערטילאית: העותר לבג"ץ, יואב ללום, ולצדו דמותה הכללית של הילדה שעל גופה בוצעו הן הפעולה המפלה והן פעולת ההתנגדות לאפליה.

מאמריהם של נסים ליאון ושל יעקב בן-שמש מרחיבים את היריעה וממקמים את פרשת עמנואל בהקשר הפוליטי הכולל של החרדיות המזרחית בישראל. מאמרו של **נסים ליאון** עוסק במקורות התופעה התרבותית של חרדיות מזרחית, ובקונפליקטים המובנים שהם מנת חלקם של רבים מבני הקהילה החרדית-מזרחית בישראל – קונפליקטים הנובעים מהשתייכותם לקבוצת זהות אתנית-תרבותית מסוימת מצד אחד, ומשאיפתם להתקבל במעגלים מתחרים בתוך מערכת חברתית היררכית מצד אחר. מאמרו של **יעקב בן-שמש** מתמקד במופע הפוליטי הבולט ביותר של אתגר הזהות החרדי-מזרחי – תנועת ש"ס. בן-שמש מנתח את המתח הקבוע

ש"ס נמצאת בו, בין ממלכתיות לכיתתיות. הוא מתאר את התפתחות היחס האנטגוניסטי של מנהיגי ש"ס למערכת המשפט הישראלית, ועל רקע זה בוחן את משמעות המהלך המשפטי החרגי שבו גורמים רבניים ופוליטיים המזוהים עם ש"ס מצאו עצמם פונים לבג"ץ כדי לממש את תביעותיהם הקבוצתיות.

ציר **שלישי** של מאמרים נסמך על הצטרפות הנסיבות החרגה בפרשת עמנואל כדי לבחון מחדש שאלות ותיקות על ליברליזם פוליטי. הפרשה כללה כמה רגעים שאתגרו הנחות מקובלות בשיח הליברלי-דמוקרטי. היא הביאה קבוצה לא ליברלית לתבוע הכרה באורחות חייה הנבדלות, וזאת מכוח טיעונים שמקורם בשיח הליברלי עצמו, כגון השוויון, הזכות לחופש דת או עקרון הסובלנות הרבת-תרבותית. היא עוררה פעולות המוניות של אי-ציות לצו שיפוטי, אשר הובילו מניה וביה לציות מלא לצווי האכיפה (קנסות ומאסר). הפרשה חיבה את הרוב החילוני בישראל לגבש עמדה מורכבת באשר ליחסו לפרקטיקות קהילתיות שהן בו בזמן זרות לו (חינוך דתי מסתגר) ומוכרות לו היטב (הדרה על בסיס עדתי).

מאמרו של **מנחם מאוטנר** מבקש לתת סדר בסבך האתגרים המוסריים שהציבה פרשת עמנואל. הוא דן בגבולות היכולת של שיטה פוליטית (ומשפטית) ליברלית להבין, להפנים ולכבד טיעונים שמקורם בציוויים דתיים שלפי תפיסתה הם לא רציונליים, ומעשים שנראה לה כי הם סוטים מהנחות היסוד המוסריות שלה. מאוטנר מציע מדרג של אמצעי מענה לאתגרים כאלו ומטיל ספק בכוחם של כלים פיליפיים או כמו-פיליפיים לממש את התוצאות שנועדו להן. מאמרם של **דני סטטמן וגדעון ספיר** עוסק ברעיון הפרדת הדת והמדינה ומיישמו במתיחות שעוררה פרשת עמנואל כששתי הזירות התחככו זו בזו. סטטמן וספיר בוחנים את הטעמים המסורתיים לטיעון התומך בהפרדה בין שתי הספרות, ומוצאים שרובם בלתי מספקים. בפרט, הם סוברים שקהילות דתיות עשויות להרוויח מן הזיקה למדינה, אפילו במחיר הפיקוח שהוטל על המגמה החסידית בעמנואל.

ככל מסגרת של שיח אקדמי, גם הכרך הזה אינו מקיף את מכלול הסוגיות שעוררה פרשת עמנואל, ואינו מבטא טיעונים ועמדות שנשמעו ושאוּלי היה ראוי שיישמעו סביב הפרשה. הוא אינו מציע, למשל, עיון עצמאי בנקודת המבט של קהילת המגמה החסידית בעמנואל, שנתפסה כמפלה בעוד חבריה חווים את הפרשה כרדיפה שלהם עצמם. כמו כן, הכרך אינו כולל עיסוק מספק בהיבטים המגדריים הבולטים של הפרשה. במישור המשפטי הוא אינו מברר באופן מלא את הסוגיות הדוקטרינריות המורכבות שנדונו בפסק הדין של בית המשפט העליון, אף לא את החידושים הדיוניים שפותחו במהלך הדיון בעתירה. על כן הגדרנו את אוסף המאמרים שנאספו כאן כפרק – עשיר ומרתק, אנו סבורים – בשיחה הנמשכת על אותה פרשה ועל השלכותיה בחיים הציבוריים בישראל. אנו מקווים שיהיה בפרסום הכרך כדי לתרום לאותה שיחה.

לבסוף, אנו מבקשים להודות לשניים על תרומתם לתהליך היצירה של כך זה: לחברתנו מרים ביטון מן הפקולטה למשפטים באוניברסיטת בראילן, שותפתנו לארגון הכינוס "בין קודש לחוק", ולחברנו חנן מנדל, עורך המשנה של כתב העת, שהיה שותף מלא בתהליך המורכב של הכנת הכרך.

אבי שושנה

אורי אהרנסון

עורכים אורחים